

کتابشناسی تحلیلی-توصیفی

تعلیم و تربیت در اسلام

(گزیده منابع عربی)

به کوشش: بهروز رفیعی

رفاعی، بهروز، ۱۳۳۶ -

کتابشناسی تحلیلی - توصیفی تعلیم و تربیت در اسلام (گزیده منابع عربی) / به کوشش بهروز رفیعی - قم: وزارت آموزش و پرورش، مرکز مطالعات تربیت اسلامی وزارت آموزش و پرورش، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۱

ISBN: ٤٦٤ ص: ٢٠٠٠٠ بیان

کتابخانہ

۱۱

۱. اسلام و اموزش و پرورش - کتابستنایی ۱- اموزش و پرورش - کتابستنایی

الف. وزارت اموزش و پرورش، مرکز مطالعات سربیت اسلامی ب. پژوهشگاه حوزه زبان‌گان

و دانشگاه ج. عنوان

کتابخانہ اسلامیہ / ۶۵۸۴ / ۱۰۵ /

کتابخانه ملی ایران

پژوهشکده حوزه و دانشگاه

مرکز مطالعات تربیت اسلامی

وزارت آموزش و پرورش

کتابشناسی تحلیلی - توصیفی تعلیم و تربیت در اسلام (گزیده منابع عربی)

□ فرعی وزیریہ : شش کو ہے

■ ناشران: مرکز مطالعات تربیت اسلامی، وزارت آموزش و پرورش، و پژوهشکده حوزه و دانشگاه

□ نہت حاصل: اول (بھار ۸۱)

شماره: ۳۰۰ نسخه

□ حروف حیثی و صفحه‌آرایی: مرتضی، یزگر، علی، رمضانی

لستہ گ افس : □

□ حاصل و صحافی : ۹۹۹۹۹۹۹۹۹۹۹۹

□ قیمت: ۲۰۰۰ تومان

مکمل مطالعات تربیت اسلام: قم، حمله ام شاهزاده، انتداب خوارج، حجتتہ حسن، فرمشگاه فرهنگیان، تاریخ: ۷۷۴۴۳:۹

۰۴-۰۹-۱۴۳۹: هشکده حوزه و دانشگاه: قم -بلوار امنیت- ۰۹۰۵، اهتمام و اندگه - ابتداء، بلوار سیح -تلفن:

Digitized by srujanika@gmail.com

لغات تربیت اسلامی و پرورش‌دهنده حوزه علمیه اسلام

طیب با ذر ماحصل برداشت

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه ناشران
۱۵	بخش اول: کاوشهایی در حوزه تاریخ تعلیم و تربیت در اسلام
۱۷	بهره اول: بحثهای کلی و عام
۱۷	۱. التوجیه الاسلامی لتاریخ التربیة
۲۱	۲. التربیة العربية الاسلامیة: المؤسسات والممارسات ج ۱
۲۵	۳. التربیة العربية الاسلامیة: المؤسسات والممارسات ج ۲
۳۰	۴. التربیة العربية الاسلامیة: المؤسسات والممارسات ج ۳
۳۶	۵. التربیة العربية الاسلامیة: المؤسسات والممارسات ج ۴
۴۳	بهره دوم: شیعه و تعلیم و تربیت
۴۳	۶. تاریخ التربیة عند الامامیة واسلافهم من الشیعه بین عهدی الصادق(ع) والطوسی
۴۶	۷. الفکر التربیوی عند الشیعه الامامیة
۵۴	بهره سوم: نگرشهای تربیتی و آموزشی برخی از گروههای...
۵۴	۸. فلسفه التربیة عند اخوان الصفا
۵۹	۹. التربیة الاسلامیة و مدرسة حسن البنا
۶۱	۱۰. وسائل التربیة عند الاخوان المسلمين: دراسة تحلیلیة تاریخیة

۶۶	بهره چهارم: تعلیم و تربیت در نگاه نحله‌های فکری گوناگون ...
۶۶	۱۱. اتجاهات الفکر التربوی الاسلامی
۶۹	۱۲. الفکر التربوی عند المتكلمين المسلمين و دوره فی بناء الفرد والمجتمع
۷۶	بهره پنجم: تحول اندیشه تربیتی در اسلام
۷۶	۱۳. تطور الفکر التربوی الاسلامی
۷۹	۱۴. تطور مفهوم النظرية التربوية الاسلامية
۸۴	بهره ششم: آشنایی با تعلیم و تربیت در پاره‌ای از سرزمینهای اسلامی
۸۴	۱۵. التربیة الاسلامیة فی القیروان فی القرون الهجریة الثلاثة الاولی
۸۸	۱۶. الحیاة العلمیة فی مدینة بلنسیة الاسلامیة
۹۱	۱۷. التربیة الاسلامیة فی المغرب: اصولها المشرقیة وتأثیراتها الاندلسیة
۹۵	بهره هفتم: مدرسه و کتابخانه در فرهنگ اسلامی
۹۵	۱۸. المدارس الاسلامیة فی الیمن
۹۶	۱۹. المکتبات فی الاسلام: نشأتها وتطورها ومصائرها
۹۹	۲۰. مدارس بغداد فی العصر العباسی
۱۰۱	۲۱. المدرسة الاسلامیة فی العصور الوسطی
۱۰۷	بخش دوم: کندوکاوی در تعلیم و تربیت در اسلام
۱۰۹	بهره اول: بحثهای کلی و عام
۱۰۹	۲۲. التربیة الاسلامیة وفلسفتها
۱۱۳	۲۳. التربیة الاسلامیة و تحدیات العصر
۱۱۸	۲۴. الرؤیة الاسلامیة لقضایا تربیویة
۱۲۱	۲۵. التربیة الاسلامیة: اصولها وتطورها فی البلاد العربية
۱۲۴	۲۶. التربیة فی الاسلام
۱۲۷	۲۷. اصول التربیة الاسلامیة واسالیبها فی الیت والمدرسة والمجتمع
۱۳۲	بهره دوم: فلسفه تعلیم و تربیت در اسلام
۱۳۲	۲۸. فلسفة التربیة الاسلامیة
۱۳۶	۲۹. فلسفة التربیة الاسلامیة فی القرآن و السنة
۱۴۱	۳۰. فلسفة التربیة الاسلامیة: دراسات مقارنة

۱۴۵	بهره سوم: هدفهای تعلیم و تربیت در اسلام
۱۴۵	۳۱. اهداف التربیة الاسلامیة
۱۴۸	۳۲. اهداف التربیة الاسلامیة وغایاتها
۱۵۴	بهره چهارم: اصول و مبانی تعلیم و تربیت در اسلام
۱۵۴	۳۳. من اسس التربیة الاسلامیة
۱۵۷	۳۴. اصول التربیة فی ضوء المدارس الفكریة: اسلامیاً و فلسفیاً
۱۶۱	۳۵. اصول التربیة الاسلامیة
۱۶۷	۳۶. اصول التربیة الاسلامیة
۱۷۲	۳۷. فی الاصول الفلسفیة للتربیة عند مفكّری الاسلام
۱۷۴	۳۸. اصول الفكر التربوی فی الاسلام
۱۷۷	۳۹. الفكر التربوی العربي الاسلامی: الاصول والمبادئ
۱۹۲	بهره پنجم: روشهای تعلیم و تربیت در اسلام
۱۹۲	۴۰. الاقناع فی التربیة الاسلامیة
۱۹۵	۴۱. اسالیب التشویق والتعزیر فی القرآن الکریم
۱۹۹	۴۲. مناهج التربیة الاسلامیة والمریبون العاملون فیها
۲۰۱	۴۳. التربیة بالآیات
۲۰۳	۴۴. التربیة بضرب الامثال
۲۰۸	بهره ششم: روشهای تدریس بینش دینی و معارف اسلامی...
۲۰۸	۴۵. تجربة التربیة الاسلامیة فی میزان البحث
۲۰۹	۴۶. تعلیم التربیة الاسلامیة فی العالم العربي
۲۱۴	۴۷. التربیة الاسلامیة وفن التدریس
۲۱۷	۴۸. اسالیب تدریس الشريعة الاسلامیة منهج وتطبیق
۲۱۹	۴۹. طرق تدریس التربیة الاسلامیة
۲۲۱	۵۰. التربیة الدينیة الاسلامیة بین الاصلة والمعاصرة
۲۲۸	بهره هفتم: دامنه تعلیم و تربیت در اسلام
۲۲۸	۵۱. اخلاق المسلم وكیف نربی ابناءنا علیها
۲۲۱	۵۲. التربیة الخلقیة
۲۲۵	۵۳. التربیة الروحیة
۲۲۸	۵۴. التربیة العقلیة

٢٤١	٥٥. التربية الجنسية للأطفال والبالغين
٢٤٦	٥٦. التربية الأخلاقية والاجتماعية
٢٤٦	٥٧. جوانب التربية الإسلامية الأساسية
٢٥١	بهره هشتم: نظام آموزشی و تربیتی در اسلام
٢٥١	٥٨. نظم التعليم عند المسلمين
٢٥٤	٥٩. منهج التربية في القرآن والسنة
٢٥٧	٦٠. منهج التربية الإسلامية ج ١
٢٦١	٦١. منهج التربية الإسلامية ج ٢
٢٦٦	٦٢. نحو منهج إسلامي في التربية والتعليم
٢٦٩	٦٣. منهج التربية في التصور الإسلامي
٢٧٢	٦٤. المعالم الأساسية لمنهج التربوي في الإسلام
٢٧٤	٦٥. المنهج التربوي من منظور إسلامي
٢٧٦	بهره نهم: روان شناسی و تعلیم و تربیت در اسلام
٢٧٦	٦٦. سیکولوجیة الذنب
٢٧٧	٦٧. علم النفس التربوي في الإسلام
٢٨٤	بهره دهم: مجموعه مقالات درباره تعليم و تربیت در اسلام
٢٨٤	٦٨. ابحاث مؤتمر المناهج التربوية والتعلیمة في ظل الفلسفة الإسلامية والفلسفة الحديثة
٢٨٨	٦٩. فی التربية الإسلامية
٢٨٩	٧٠. بحوث المؤتمر التربوي ج ١
٢٩٥	٧١. بحوث المؤتمر التربوي ج ٢
٣٠١	٧٢. التربية الإسلامية: رسالة... و مسيرة
٣٠٥	٧٣. التربية الإسلامية المعاصرة في مواجهة النظام العالمي الجديد
٣١١	بخش سوم: بررسی تربیت کودک، نوجوان و جوان در اسلام
٣١٣	بهره اول: کودک و تربیت در اسلام
٣١٣	٧٤. من يعيين؟ اجوبة لسؤالات عن تربية الطفل
٣١٥	٧٥. المؤثرات السلبية في تربية الطفل المسلم وطرق علاجها
٣١٨	٧٦. ثقافة الطفل المسلم
٣٢١	٧٧. الطفل نشوء و تربیته

٧٨. تربية الطفل في الإسلام	٣٢٣
بهره دوم: نوجوان و تربیت در اسلام	٣٢٦
٧٩. تربية المراهق بين الإسلام و علم النفس	٣٢٦
بهره سوم: جوان و تربیت در اسلام	٣٣١
٨٠. فلسفة التربية في الإسلام عرض تحليلي لجوانب المنهج الإسلامي في تربية الشباب	٣٣١
٨١. مسؤولية الشباب	٣٣٥
٨٢. المنهاج البوئي في دعوة الشباب	٣٣٧
٨٣. مشكلات الشباب، الحلول المطروحة والحل الإسلامي	٣٤٠
٨٤. مشكلات الشباب الجنسية والعاطفية تحت أضواء الشريعة الإسلامية	٣٤٢
بخش چهارم: بازشکافتنی از تربیت در قرآن کریم و سنت شریف نبوی	٣٤٧
بهره اول: قرآن کریم و تربیت	٣٤٩
٨٥. آباء وابناء: ملامح تربوية في القرآن الكريم	٣٤٩
٨٦. تربية الاباء والبنات في ضوء القرآن والسنة	٣٥٢
٨٧. التربية الإسلامية في سورة آل عمران	٣٥٩
٨٨. التربية الإسلامية في سورة المائدة	٣٦٠
بهره دوم: سنت شریف نبوی و تربیت.	٣٦٢
٨٩. منهج التربية النبوية للطفل مع نماذج تطبيقية من حياة السلف الصالح	٣٦٢
بخش پنجم: جستجویی در میراث تربیتی در اسلام	٣٦٧
بهره اول: متون تربیتی در اسلام	٣٦٩
٩٠. رسالة الى ولدی	٣٦٩
٩١. تدابير المنازل او السياسات الأهلية	٣٧٠
٩٢. التربية في الإسلام	٣٧١
٩٣. ادب الاملاء والاستملاء	٣٧٤
٩٤. برالوالدين	٣٧٦
بهره دوم: بحثهایی درباره متون تربیت در اسلام	٣٧٨
٩٥. الفكر التربوي العربي الإسلامي	٣٧٨
٩٦. دراسات تراثية في التربية الإسلامية ج ١	٣٨٠

٢٨٣	٩٧. دراسات تراثية في التربية الإسلامية ج ٢
٢٨٦	٩٨. دراسات تراثية في التربية الإسلامية ج ٣
٣٩٠	بهره سوم: مربیان بزرگ مسلمان
٣٩٠	٩٩. عبدالحميد بن باديس وجهوده التربوية
٢٩٣	١٠٠. المغراوى وفكرة التربية
٣٩٥	١٠١. الفكر التربوي عند ابن رجب الحنبلي
٣٩٧	١٠٢. المذهب التربوي عند ابن سحنون
٤٠١	١٠٣. التربية الإسلامية عند الامام الغزالى
٤٠٣	١٠٤. الفكر التربوي عند العلموى
٤٠٦	١٠٥. الفكر التربوي عند ابن طفيل
٤٠٧	١٠٦. الفكر التربوي في كتابات الجاحظ
٤٠٩	١٠٧. فلسفة التربية عند ابن سينا

بخش ششم: واکاوی فرهنگ، آزادی، امنیت اجتماعی و حفاظت محیط زیست از منظر تربیت در اسلام

٤١٥	١٠٨. التربية البيئية الإسلامية وحماية البيئة البحرية من التلوث
٤١٧	١٠٩. اثر التربية الإسلامية في امن المجتمع الاسلامي
٤٢١	١١٠. المنظور الاسلامي للثقافة والتربية: دراسات في اجتماعيات التربية
٤٢٣	فهرست راهنما
٤٤٥	لیست الفبایی ١١٠ عنوان کتاب توصیف شده
٤٥١	لیست الفبایی ١٤٨ عنوان کتاب بررسی شده

مقدمه ناشران

تلاش در جهت شناسایی، جمع آوری و ارزیابی تحقیقات و تأثیفات انجام یافته در زمینه تعلیم و تربیت اسلامی و نشر مناسب آثار منتخب در این عرصه از جمله گام‌های مهمی به شمار می‌آید که می‌تواند اطلاع رسانی پژوهشی، هدایت و سامان دهی به نظام تحقیقات در این حوزه را به مثابه دو راهکار بنیادین فرا روی پژوهشگران تسهیل نماید. بر علاقمندان صاحب‌نظر در زمینه تعلیم و تربیت اسلامی پوشیده نیست که مبحث تعلیم و تربیت اسلامی یکی از زمینه‌های مطالعاتی مشترکی است که در چند دهه اخیر در جهان اسلام به ویژه در دنیای عرب، با اقبال نسبتاً قابل توجهی رو به رو شده است. کثرت و تنوع آثار منتشره در زمینه تعلیم و تربیت اسلامی، و انجام تحقیقات دانشگاهی گوناگون در این حوزه نشان نوید بخشی از علاقه و رویکرد مشترک و روزافزون مسلمانان جهان به ارتقاء و گسترش تعلیم و تربیت اسلامی به عنوان راه حلی اساسی برای بحران فرهنگی جهان اسلام است. از این رو برای پژوهشگران علوم تربیتی بویژه محققان، برنامه‌ریزان و کارشناسان آموزش و پرورش کشور ما ضروری می‌نماید که با مجموعه متنوع آثار منتشره در حوزه تربیت اسلامی به زبان عربی و مطالب مطرحه در آن‌ها آشنایی پیدا کنند تا از رهگذر این آشنایی، راه‌های پیموده و میزان موفقیت و ناکامی در آن‌ها، و نیز خلاء‌ها و مشکلات احتمالی را به خوبی شناسایی نمایند و راه ناپیموده و پرپیچ و خم در پیش روی

را با گام‌هایی استوار و با استفاده از تجارب موفق و ناموفق دیگران پیمایند. تنوع قابل ملاحظه کیفی آثار منتشره به زبان عربی، دست‌اندرکاران این طرح را بر آن داشت تا ابتدا شناسایی دقیقی از این آثار به عمل آورند؛ در مرحله نخست ۲۵۸* کتاب مورد بررسی قرار گرفت و از این میان، تعداد ۱۱۰** کتاب جهت شناسایی تفصیلی از ابعاد و زوایای گوناگون، انتخاب شد. نظر به کثرت این منابع، تصمیم به انعکاس بخشی از این کار در قالب کتاب شناخت حاضر گرفته شد که در آن معرفی هر کتاب در دو بخش تنظیم و تحریر گردیده است: در بخش اول به تحلیل و گاه نقد (به مفهوم کتاب‌شناختی آن دو) هر شناسه بصورتی موجز پرداخته شده است. در این بخش، گاه میان شناسه‌ها مقایسه شده و یا در برخی از موارد، مطالعه همعرض دو یا چند شناسه پیشنهاد شده است. در پاره‌ای از تحلیلها نیز، شناسه موردنظر با برخی از تریبیت‌نگاشتهای اسلامی به زبان فارسی، بکوتاهی مقایسه شده است. از کاستیها و نابایستیهای شناسه‌ها و نیز حسن و شایستگیهای آنها سخن رفته است و به اطلاعات جانبی چون: تغییر نام یا دگرگونی متن شناسه در چاپهای گوناگون هم اشاره گردیده است.

در بخش دوم، چکیده‌ای باز از هر شناسه آمده است و در آن کوشش شده است از کلید واژگان متن و دیدگاههای ویژه نویسنده هر کتاب، یاد شود. مطالب این بخش، گاه کوتاه و گاه بلند است و این، یا به لحاظ حجم شناسه و یا ناشی از اهمیت آن است. همچنین در معرفی برخی از شناسه‌ها، تحلیل و توصیف یکجا و در قالب توصیف آورده شده است و در چند مورد هم تنها به تحلیل بستنده شده است.

در این کتاب شناخت، برای آسانی مطالعه، شناسه‌ها در شش بخش تنظیم گردیده و هر بخش از چند بهره تشکیل شده است. چینش شناسه‌ها در هر بهره به اعتبار متن آنهاست؛ با این حال، گاه به عنوان شناسه هم توجه شده است. بهره نخست بخش‌های اول و دوم کتاب، بحثهای کلی و عام را در بر دارد و این، از آنروزت که مطالب شناسه‌های آمده در

* از تعداد ۲۵۸ عنوان کتاب بررسی شده، ۱۱۰ عنوان در کتاب حاضر مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و مشخصات تعداد ۱۴۸ عنوان کتاب بررسی شده دیگر، بصورت الفبایی در پایان کتاب آورده شده است.

** اسامی ۱۱۰ عنوان کتاب توصیف شده، علاوه بر فهرست مندرجات، بصورت الفبایی نیز در پایان کتاب آورده شده است.

این دو بهره، گوناگون و پراکنده‌اند؛ همچنین حجم بخش اول و دوم کتاب، بسیار بیش از دیگر بخشهاست که پیامد تنوع و تعدد موضوع و شناسه‌ها در این دو بخش است و می‌رساند که تربیت‌نگاران جدید در جهان اسلام، به عنوانهای یاد شده در این دو بخش، بیشتر پرداخته‌اند. تذکر این نکته لازم است که بخش‌بندی و بهره‌بندی این کتاب‌شناخت، ذوقی است و می‌تواند جز این باشد؛ اما، آنچه آمده است منطقی ترین صورتی است که به ذهن مبتادر می‌شود؛ همچنین عنوان هر شناسه هم، ترجمه و در پانوشت یاد شده است.

مرکز مطالعات تربیت اسلامی وزارت آموزش و پرورش و پژوهشکده حوزه و دانشگاه که توفیق انجام این و انتشار آن را پیدا نموده‌اند امیدوارند این مجموعه بتواند پاسخگوی بخشی از نیازهای پژوهشی وزارت آموزش و پرورش در عرصه تعلیم و تربیت اسلامی و همچنین منبع درسی معتبری در رشته علوم تربیتی دانشگاهها و مرکز آموزش عالی در مقاطع کارشناسی ارشد و دکترا باشد و مورد استفاده اساتید و دانشجویان عزیز این رشته قرار گیرد.

در اینجا لازم است از تلاش ارزشمند جناب آقای بهروز رفیعی که کار شناسائی، توصیف، تحلیل و تدوین این مجموعه را به انجام رسانده‌اند و نیز از زحمات و راهنماییهای جناب آقای محمدعلی حاجی ده‌آبادی و نیز حجۃ‌الاسلام علیرضا صادق‌زاده که امکان انجام هر چه بهتر این تحقیق کتاب‌شناختی را فراهم آورده‌اند، تشکر و قدردانی نمائیم.

بخش اول

**کاوش‌هایی در حوزه
تاریخ تعلیم و تربیت در اسلام**

بهره‌های اول

بحثهای کلی و عام

۱. الحربی، سند بن لافی بن لفای الشامی. *التجییه الاسلامی لتاریخ التربیة*.^۱ الطبعه الاولی: مکة المكرمة، جامعه ام القری، ۱۴۱۷ / ۱۹۹۶. ص۴۸۰.

□ تحلیل:

در این کتاب که بیشتر تأليف است نه تحقیق، سخن از تاریخ تربیت اسلامی نیست، گفتگو از نگارش و باواقع فلسفه تاریخ تربیت در اسلام و نقد رویه جاری کار محققان در حوزه تاریخ تربیت اسلامی است. نگارنده منابع بسیاری را دیده است و مطالبی فراوان از آنها برگرفته و در بحثهای خود به کار برده است. با آنکه این اثر جنبه انتقادی دارد، از تعصبات رایج در نقدها، پیراسته است. در فارسی و عربی، کتابی از این دست نداریم. این کتاب فتح‌بابی در گونه‌هایی تازه از نگرش به آثار و موضوعات تربیتی در اسلام است. این کتاب برای محققان علوم تربیتی بویژه در حوزه تاریخ تربیت اسلامی، دست‌مایه تحقیقی و منبعی شایسته است.

---

۱. رویکرد اسلامی به تاریخ تربیت.

□ **توصیف:**

در فصل اول این کتاب شش فصلی، از چارچوب عام بحث، گفتگو می‌شود: نگارنده در این فصل، از موضوع کتاب می‌گوید، به اهمیت تحقیق می‌پردازد، از فلسفه کار خود یاد می‌کند و با برشاردن هدفهای این بحث، به روش کار خود در این بررسی می‌پردازد و سرانجام با اشاره به پیشینه بحث، از برخی کتابهای نگاشته شده درباره تاریخ در اسلام و تاریخ تربیت در اسلام یاد می‌کند و می‌افزاید: تاکنون کتابی در این موضوع، نگاشته نشده است.

در فصل دوم، مفاهیم اساسی‌ای که این کتاب بر پایه آنها نگاشش یافته است، بتفصیل بررسی می‌شود:

۱) مفهوم اسلامی تاریخ: نگارنده در شرح این معنا، معنای لغوی و اصطلاحی تاریخ را بررسی و آنگاه، به مفهوم تاریخ در اسلام می‌پردازد؛

۲) مفهوم تفسیر اسلامی برای تاریخ: معنای لغوی و اصطلاحی تفسیر، فرق میان مورخ و مفسر تاریخ، تفسیر اسلامی تاریخ؛

۳) مفهوم اسلامی تربیت و تاریخ تربیت: مفهوم واژه تربیت با استناد به آیات قرآن کریم، مفهوم اسلامی تربیت، معنای تربیت از نگاه برخی از مریبان مسلمان، مفهوم تاریخ تربیت در اسلام؛

۴) مفهوم نگرش اسلامی به تاریخ تربیت: نگارنده در شرح این موضوع ابتدا مفهوم لغوی و اصطلاحی نگرش را می‌آورد و به مفهوم نگرش اسلامی به علوم یا اسلامی کردن علوم در نظر دانشمندان اسلامی می‌پردازد؛ سپس، از مفهوم موردنظر خود در این کتاب، و رویکرد اسلامی به تاریخ تربیت یا اسلامی کردن تاریخ تربیت، می‌گوید.

فصل سوم. بررسی و تحلیل تاریخ تربیت در اسلام: نگارنده در این فصل، هدفهای روشهای بررسی تاریخ تربیت در اسلام را وامی‌کاود؛ سپس، به منابع بررسی تاریخ تربیت در اسلام اشاره می‌کند و یادآور می‌شود که راه حل مطلوب مشکلات تربیتی، بویژه در جهان اسلام، رجوع به منابع اصیل تربیت اسلامی است. نگارنده از نقش باورهای مذهبی و مکتبهای فکری در بحث از تاریخ تربیت می‌گوید و از روش بحث تاریخی یاد می‌کند و

به شرح سه روش در این خصوص می‌نشیند. وی در شرح منابع تحقیق در تاریخ تربیت اسلامی، از قرآن و علوم قرآنی، سنت شریف، کتابهای تاریخ عمومی اسلام، کتب تراجم و رجال، سفرنامه‌ها و منابع جدید یاد می‌کند.

فصل چهارم. ضرورت نگرش اسلامی به تاریخ تربیت: جوامع اسلامی معاصر، درگیر چالش‌هایی است که از تمدن غرب -که سخت معارض با اسلام است- برآنها تحمیل شده است. مسلمانان با این تهاجمات به سه صورت برخورد کرده‌اند که نگارنده پس از شرح کوتاه آنها، در توجیه ضرورت بحث، به تحریف و تصرف غرب در تاریخ تربیت و تاریخ علم اشاره می‌کند و از اهتمام غربیان و کوتاهی مسلمانان نسبت به تاریخ تربیت می‌گوید و به کثرت ترجمه‌های منابع غربی درباره تاریخ تربیت می‌پردازد، و یادآور می‌شود که در این منابع ترجمه شده، از تاریخ تربیت اسلامی غفلت شده است؛ پس از این، به تأثیر ترجمه‌های یاد شده بر پاره‌ای از آثار نوشته شده در باب تاریخ تربیت اسلامی در میان عربهای معاصر می‌پردازد و از تلاش برای دوری و رهایی از ترجمه و توجه به نگارش و تحقیق در تاریخ تربیت اسلامی می‌گوید و به برخی از این دست آثار اشاره می‌کند. همچنین در ادامه به عامل دیگری که نشان از ضرورت بحث از تاریخ تربیت اسلامی است می‌پردازد و آن تأثیر رویکرد سکولاری به تاریخ تربیت است که در شرح آن از معنای واژه (علمانیة) می‌گوید، از تأثیر سکولاریسم بر مفهوم علوم یاد می‌کند، به تأثیر آن بر قواعد بررسی و تحقیق در تاریخ اشارت می‌کند، از نقش و تأثیر سکولاریسم بر دانشگاههای جدید در جهان اسلام و نیز از تأثیر کتابهای تربیتی از این نگرش ضد دینی یاد می‌کند.

چهارمین دلیل نگارنده برای ضرورت پرداختن به تاریخ تربیت اسلامی، تورم تفاسیر مادی از تاریخ و تاریخ تربیت است که در شرح آن به اهمیت تفسیری اسلامی از تاریخ تربیت در کنار تفسیر اسلامی تاریخ اشاره می‌کند و از برخی مکتبهای تفسیر تاریخ یاد می‌کند.

فصل پنجم. برخی از ابعاد نگرش اسلامی به تاریخ تربیت: نگارنده در شرح این فصل، به رویکرد اسلامی در بررسی هدفها می‌پردازد و از معیارهای هدفهای بررسی تاریخ تربیت می‌گوید؛ سپس، به هدفهای بررسی تاریخ تربیت می‌رسد (تحلیل، گردآوری

اطلاعات، شرح و رفع ابهام، بازگشت به اصالتها، تفسیر و تعلیل مطالب، آینده‌نگری)؛ پس از این، به محتوای تاریخ تربیت با نگرش اسلامی می‌رسد و از اهمیت رویکرد اسلامی به محتوای تاریخ و تاریخ تربیت یاد می‌کند و به معیارهای گرینش محتوا اشاره می‌کند. نگارنده در ادامه از رویکرد اسلامی به روش‌های شناسایی و تعیین محتوا می‌گوید و به معیارهای عمومی این روشها و معیارهای تفصیلی روش‌های تعیین و تعریف محتوا می‌پردازد؛ سپس، به ویژگیهای محقق در تاریخ تربیت اسلامی اشاره می‌کند و بفرجام، ویژگیهای روش‌شناختی تحقیق در تاریخ تربیت اسلامی را وامی کاود. فصل ششم این کتاب، به بررسی انتقادی و کوتاه کتاب تربیت در تاریخ، اختصاص دارد.

۲. المجمع الملكي لبحوث الحضارة الإسلامية (مؤسسة آل البيت). التربية العربية الإسلامية: المؤسسات والممارسات.^۱ ج. ج. ۱. [الطبعة الأولى]: عمان، المجمع الملكي لبحوث الحضارة الإسلامية (مؤسسة آل البيت)، ۱۹۸۹ ص. ۳۲۴.

□ تحلیل:

این نوشتار، جلد اول از مجموعه‌ای چهارجلدی است. این مجموعه دربردارنده ۳۷ مقاله تحقیقی و تخصصی در زمینه تاریخ تعلیم و تربیت در اسلام است. مقالاتی با موضوعات بدیع و متنوع که خوب پرداخته شده‌اند و می‌توانند در نوع خود مفید و پرکننده برخی از خلاء‌ها و کاستیهای تحقیقی در این حوزه باشند. مطالب این مجموعه مقالات -جز اندکی- در فارسی مطرح نشده که آن هم بیشتر در منابع ترجمه شده یافتنی است. فراوانی، اعتبار، تنوع منابع تحقیق، گزیده گویی در مقالات و نظارت علمی و گروهی بر نگارش نهایی آنها، از ویژگیهای خوب این مقالات است. در این مجموعه چون اکثر کارهای انجام شده در کشورهای عربی، از فرهنگ شیعی اثنا عشری (امامیه)، فرهنگ شرق اسلامی (ایران و شرق آن) و نیز آنچه در کشورهای مسلمان حوزه دریای خزر گذشته و حتی کشور ترکیه، غفلت شده است و چنان می‌نماید که تلاش بر آن بوده است

۱. تربیت عربی اسلامی: مراکز و فعالیتها.

که ابتدا از عرب گفته شود سپس از اسلام.

▣ **توصیف:**

۱) تربیت در میان عربهای پیش از اسلام: این مقاله مخالف تصور رایج نسبت به اوضاع فرهنگی و اقتصادی عربستان پیش از اسلام است. نگارنده معتقد است از ربع‌الحالی که بگذریم، در عربستان سرزمینهای بسیار سرسبزی وجود داشته است که نمونه آن در جنوب و حضرموت یافتنی بوده است.

مردم عربستان، صاحب تمدن عالی بوده‌اند. این تمدن از هزاره دوم پیش از میلاد براساس کشاورزی و تجارت شکل گرفته است. در میان این مردم، قوانین اجتماعی حاکم بوده که برخی از آنها در الواح کشف شده در این مناطق آمده است. قتبانیه و معینیه از تاریخ استفاده می‌کرده‌اند. از نقشهای به دست آمده برمن آید که عربها کتابت می‌دانسته‌اند و مثلاً حروف عربهای جنوب (مسند) منقطع بوده است نه متصل، و کلمات معمولاً از راست به چپ نوشته می‌شده است. این لغت تا زمان اسلام به کار برده می‌شده است؛ چنانکه، آخرین لوح کشف شده به این زبان، مربوط به ابرهه در ۵۵۲ میلادی با ۶۶۲ سبئی است. نگارنده در ادامه می‌افزاید: در عربستان مرکز آموزشی و معلم وجود داشته است. از سنگ‌نوشته‌های صفویه و ثموریه پیش از اسلام برمن آید که اینان بی‌سواد (امی) نبوده‌اند. از شواهد موجود برمن آید که قبایل عرب پیش از اسلام در وسط و شمال عربستان هم دست‌کم سیصد سال پیش از اسلام کتابت داشته‌اند و هر سخنی جز این نادرست است. از نظر نویسنده، عربهای پیش از اسلام خواندن و نوشتن می‌دانستند و واژه «امی» در قرآن مجید نه به معنای بی‌سواد، بل به معنای فاقد کتاب آسمانی بودن است که در مورد عربهای پیش از اسلام صادق است؛ پس مراد از امی، امی در کتابت نیست بلکه امی در دین است و شمارکسانی که به هنگام ظهور اسلام در مکه خواندن و نوشتن می‌دانسته‌اند زیاد بوده است، مدینه هم به طریق اولی افراد باسواد فراوان داشته است. حتی عربهای پیش از اسلام با زبانهای بیگانه آشنا بوده و آنها را آموزش می‌داده‌اند. نام برخی از اشراف که در پیش از اسلام معلم بوده‌اند در آثار موجود است.

(۲) آموزش در عصر سیره و راشدین: در این مقاله به مطالب زیر اشاره شده است: میراث فرهنگی عرب پیش از اسلام و توجه به فرق میان فرهنگ با کتابت، ویژگی‌های عمومی آموزش در عصر سیره و راشدین، دیدگاه اسلام نسبت به علم و تعلیم، آداب تعلیم و رسوم آن نزد مسلمانان، فعالیتهای آموزشی در مکه پیش از هجرت، فعالیتهای آموزشی در مدینه، گسترش آموزش اسلامی در شهرها و مناطق تازه مسلمان شده، مدینه مرکز جنبش فکری در عصر سیره و راشدین، ابزار و آلات کتابت، موضوعات و مواد آموزشی (قرآن و علوم آن، حدیث، فقه، لغت عرب، تاریخ، علم انساب، داستان، امثال و حکم، پزشکی و نجوم).

مراکز تربیتی عرب در شام تا اواسط قرن چهارم هجری: مراکز آموزشی، متأثر از اوضاع اجتماعی و خواست بانیان و متولیان خود می‌باشند و بررسی این مراکز در هر منطقه اهمیت ویژه دارد؛ لذا، نگارنده به مراکز آموزشی شام تا قرن چهارم پرداخته است. وی برای بازشکافت مطلب، نخست از اهمیت شام به لحاظ نزدیکی به مهد رسالت وجود بیت المقدس و مرکزیت خلافت یاد می‌کند؛ سپس، به پیدایش دو نظام آموزشی عام و خاص در شام اشاره می‌کند و می‌افزاید: آموزش عمومی در مساجد و مکتب خانه‌ها و ریاطها گسترش یافت و آموزش خصوصی اختصاص به قصرها داشت که در نهایت برخی از آنها تبدیل به کتابخانه شد. نگارنده در ادامه به آموزش کودکان در مساجد و مکتب خانه‌ها و خانه‌های بزرگان و مغازه‌ها و ریاطها می‌پردازد و در پایان مقاله به آموزش خصوصی (که خاص خلفاً و امرای اموی بوده است) اشاره می‌کند و مواد آموزشی آنها را یادآور می‌شود و به ایجاد اولین کتابخانه به دست معاویه و بیت‌الحکمه خواندن آن اشاره می‌کند.

(۳) آموزش در آندلس تا پایان قرن چهارم: منابع تاریخی درباره مراکز آموزشی و آموزش در بیرون خانه در آندلس تا حوالی ۱۳۸ هـ / ۷۵۵ م چیزی نگفته است. با پاگرفتن دولت مستقل در آندلس، حرکت علمی و تعلیمی تحول مثبت یافت و در عصر ناصر و سپس منصور ابن عامر به اوج رسید و تا زمان آشوب بربراها در پایان قرن چهارم فروکش نکرد. نگارنده پس از این به برخی از عوامل گسترش دانش و دانش‌جویی در آندلس

اشاره می‌کند؛ سپس، به شرح اصطلاحات آموزشی؛ معلم، مؤدب، مکتب، مدرس و استاد می‌پردازد، از مراحل آموزشی (مراحله مکتب‌خانه و مرحله پس از مکتب‌خانه) یاد می‌کند، از آداب و شروط آموزش و معلمی می‌گوید، به اجرت معلمی، برنامه درسی طلاب و آموزش دختران اشاره می‌کند و با ذکر چند نکته حل نشده در آموزش آندلس، سخن را به پایان می‌برد.

(۴) آموزش در مغرب بین قرن سوم تا پنجم هجری: نگارنده این مقاله ابتدا به شرح اوضاع و احوال عمومی مغرب بین قرن سوم تا پنجم از جهات گوناگون می‌پردازد و از تأثیر فرهنگی شدید مغرب از شرق اسلامی یاد می‌کند و می‌افزاید: مهمترین جلوه این تأثر در آموزش و پرورش خود نمود. آنگاه، به آموزش عمومی و آموزش عالی در غرب اسلامی می‌پردازد و در شرح آنها از جمله به نکات زیر یاد می‌کند: وجود گونه‌ای آموزش خصوصی در کنار آموزش عمومی در مکتب‌خانه، نهی از آموزش در مساجد و لزوم داشتن مکتب‌خانه، دستمزد معلمی و وجه شرعی آن، اشاره به ابن‌سحنون و قابسی و دو کتاب تربیتی آنها، جواز شرعی دستمزد برای آموزش قرآن از نظر مالک و مکتب فقهی مالکی و کراحت دریافت دستمزد برای آموزش دیگر مواد، نگرش خوارج مغرب در این باره، موضع مغribian در قبال هدایایی که به معلمان تقدیم می‌شده است و برخی از عادات این امر، اوقات تدریس، تعطیلات درسی، مراحل هفتگانه آموزش و حفظ قرآن کریم، دیگر آموزش‌های مکتب‌خانه‌ها، توجه به مسائل اخلاقی فraigiran، سن آغاز آموزش، معلمان مکتب‌خانه و جایگاه و منزلت اجتماعی آنها، گسترش مکتب‌خانه در مغرب اسلامی. نگارنده پس از این به مرحله آموزش پس از مکتب‌خانه از نگاه مالکیه می‌پردازد، از اوضاع اجتماعی و اقتصادی مالکیان در مغرب می‌گوید، به علوم و مواد آموزشی و کتابهای آنها اشاره می‌کند، به بازخورد آموزشی درگیری مالکیه با فاطمیه در مغرب می‌پردازد و از روشهای تدریس در مغرب یاد می‌کند؛ سپس، به آموزش پس از مکتب‌خانه در میان فرق انشعابی اهل سنت مثل خوارج می‌رسد و از پیدایش حلقه درس در میان خوارج می‌گوید و با شرح نظام آموزش حلقه‌ای، از شاگردان این نظام آموزشی

یاد می‌کند و به شیخ حلقه و جایگاه او می‌پردازد و از مواد آموزشی و دیگر کارهای انجام شده در حلقات می‌گوید و از مراحل رشد در حلقه یاد می‌کند و به مسائل مالی حلقه‌ها و منابع تأمین آنها اشاره می‌کند و از رشد نظام حلقه‌ای می‌گوید.

ادامه این مقاله در باب آموزش در عصر فاطمیه در مغرب است و در آن با نکات زیر آشنا می‌شویم: برخی از ویژگیهای نظام آموزشی فاطمیان، نقش امام در این نظام آموزشی، مراحل آموزشی فاطمیه، مجالس و مناظره‌های آنها.

نکته بعدی، شرح کوتاه نقش آموزشی رباتها در مغرب است و پس از آن اشارتی می‌شود به اجازه علمی در نظام آموزشی مغرب اسلامی و بفرجام با نظری کوتاه به نظریه تربیتی در مغرب اسلامی، مقاله پایان می‌پذیرد.

(۶) آموزش نزد فاطمیان: فاطمیان در مغرب اسلامی کمتر از نیم قرن حکومت کردند و نظام آموزشی خاصی در مغرب از آنها بروز نکرد؛ اما، در مصر نزدیک به دو قرن حکومت کردند و اصولاً مصر از زمان خلافت فاطمیان دچار تحول اساسی در سیاست آموزشی شد؛ چه، حکومت مستقل بود و از بغداد و شام و مدینه دستور نمی‌گرفت و نظام آموزشی تازه‌ای در مصر پدید آمد که پیش از فاطمیان سابقه نداشت.

فاطمیان در مصر، نظام آموزشی پیش از خود را نابود نکردند بل آن را متحول کردند که نمودهای آن را در منابع تاریخی می‌توان یافت. در این دویست سال، آموزش کودکان رشد و گسترش بسیار یافت؛ اما، از لحاظ مواد درسی تفاوت چندانی در محتوا با دیگر نقاط جهان اسلام نداشت. آموزش عالی در مصر عصر فاطمیان در زمان خلیفه سوم فاطمی (الحاکم بامرالله)، جان تازه گرفت؛ چه وی (دارالحکمه) و دارالعلمی بنا کرد که با دارالعلم بغداد فرق داشت. هدف دارالعلم مصر، گسترش آموزش علمی به شکل باز بود. این مرکز دارای چند دانشکده بود. از جمله ویژگیهای دارالعلم مصر، آموزش نظامی در آن بود، همچنین آموزش دینی در آن شکلی منظم گرفت و بیشتر در مسجد و قصر آموزش داده می‌شد. در قصر مجموعه‌ای از کتب فراهم آمد که سرانجام به پیدایش خزانة‌الكتب انجامید که نزدیک به یک میلیون و هفتصد هزار جلد کتاب داشت. آموزش در مسجد هم

نقطه عطفی داشت و آن ایجاد جامع‌الازهر (۷ رمضان ۳۶۱ ه/ ۲۲ یونیه ۹۷۲ م) بود.

(۷) نقش مجالس و حلقه‌ها در نظام تربیتی اسلام تا قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی: در این مقاله به مطالب زیر اشاره شده است: اصول نظام تربیتی اسلام، فعالیتهای تربیتی در صدر اسلام، مراکز تربیتی (منازل دانشمندان، مغازه‌های دانشمندان، مساجد، مجالس و حلقه‌های درس)، شرکت در اجتماعات علمی (درس‌های پرمستمع)، چگونگی القاء درس در این جلسات، مواد آموزشی در این جلسات، زمان آموزش، امتحان و آزمودن معلمان، مواد امتحانی، اجازات علمی در امر سمع که بعضًا شفاهی بوده است، اجازه علمی مكتوب، سفر در پی کسب دانش، نقش تربیتی -آموزشی بازار و حتی کاروانسراها، جمع بازار و مسجد و مدرسه، مقابر و زوایای و نقش آموزشی آنها، کتابخانه‌ها و دارالعلمها، میزان اهتمام به علوم اوائل در مساجد، توجه به علوم اسلامی در مساجد، روش و آداب معلمی و تدریس، روشهای تعلیم و تعلم، زبان آموزشی، آداب و رسوم مدرسه‌ها، شهریه طلاب، شغل معلمی.

٣. المجمع الملكي لبحوث الحضارة الإسلامية (مؤسسة آل البيت). التربية العربية الإسلامية: المؤسسات والممارسات. ١٤ ج. ج. ٢. [الطبعة الأولى]: عمان، المجمع الملكي لبحوث الحضارة الإسلامية (مؤسسة آل البيت)، ١٩٨٩ ص. ٣٨٩.

□ تحلیل:

این کتاب، جلد دوم از مجموعه‌ای چهار جلدی درباره تاریخ تربیت اسلامی است. این مجلد دارای پنج مقاله است که جملگی در فارسی تازگی دارد و مطالعه آنها برای فارسی‌زبانان علاقه‌مند غنیمت است. در این مجلد هم، از فعالیتهای آموزشی و فرهنگی شرق اسلامی (مگر آنچه در باب نظامیه و برخی مدارس بخارا آمده) و نیز فعالیتهای فرهنگی - آموزشی امامیه سخنی در میان نیست، و حتی جنبش‌های فرهنگی آموزشی در غرب اسلامی چون آندلس را عربی جلوه داده‌اند.

۱. تربیت عربی اسلامی: مراکز و فعالیتها.

▣ **توصیف:**

۱) مدرسه با تأکید بر نظامیه‌ها: از نصوص موجود برمی‌آید که پیش از اسلام در میان عربها مدرسه و معلم و کتابت وجود داشته است. پس از پیدایش اسلام، در مدینه «دارالقراء» پدید آمد و بی‌تردید مسجد در آموزش نقشی اساسی داشت و اصولاً در مسجد غیر از علوم اسلامی هم تدریس می‌شد. مسجد آبخور مدارس اسلامی شد و همزمان با آموزش در مسجد، مکتب خانه هم گسترش یافت؛ البته، واژه مدرسه تا اوائل قرن سوم به مفهوم آموزشی آن به کار نرفت.

مکتب خانه در زمان مأمون (۱۹۸ - ۲۲۸ ه / ۸۳۳ - ۸۱۳ م) به اوج شکوفایی رسید و نخستین تلاشها برای ایجاد مدرسه به زمان معتقد بالله می‌رسد. در باب اولین مدرسه در جهان اسلام اختلاف نظر بسیار است. با این حال حق آن است که نخستین مدرسه در جهان اسلام در اوایل قرن دوم و اوایل قرن سوم ساخته شد و آن مدرسه امام ابوحفص فقیه بخاری است. از برخی منابع برمی‌آید که در قرن سوم در سراسر بخارای قدیم مدارسی وجود داشته است که از شمار آنها اطلاعی در دست نیست.

از مصادر اسلامی برمی‌آید که در نیشابور در آغاز قرن چهارم مدرسه وجود داشته است. از آغاز قرن پنجم جنبش مدرسه‌سازی در شرق اسلامی سرعت گرفت، اصولاً عصر سلجوقیان به دوران گسترش مدارس شهرت یافته است.

نگارنده در ادامه بحث به روند پیدایش و گسترش مدارس نظامیه و علل و انگیزه‌های گوناگون ایجاد آنها می‌پردازد و برخی اقوال را در این باب بازگو می‌کند. در باب نظامیه‌ها (غیر از نظامیه بغداد) جز در لابه‌لای شرح اقوال عالمان شافعی چیزی در دست نیست؛ اما، در باب مدرسه نظامیه بغداد مطلب فراوان است. نگارنده برای شرح بیشتر مدرسه نظامیه بغداد به نکات زیر اشاره می‌کند: منابعی که در آنها از این مدرسه یاد شده است، مواد آموزشی در این مدرسه، مناصب آموزشی چهارگانه در آن، نواب تدریس، معیدان، واعظان و وعظ، شمار شش هزاری طلاب مدرسه، افزایش مدارس بغداد در اواسط قرن پنجم، برخی واکنشها در قبال ایجاد مدرسه نظامیه در بغداد، استمرار نقش آموزشی

مساجد در کنار مدارس، نخستین مدرسه در مصر، نخستین مدرسه در حجاز، اولین مدرسه در مغرب، اولین مدرسه در تونس، اولین مدرسه در آندلس، اشارتی به مدرسه مستنصریه در بغداد.

(۲) مراکز آموزشی در عراق از قرن پنجم تا هفتم هجری: سیر حیات مراکز آموزشی در عراق (از قرن ۵ تا ۷) دو مرحله را طی کرده است: یکی مراکز پیش از مدارس و دیگری مدارس. بسیاری از دانشمندان درس خود را در منازلشان برپا می‌کردند. نشانه‌هایی در دست است که می‌رساند در خانه‌های عالمان بیش از دیگر اماکن، مجالس درس برپا می‌شده است و این ویژگی حتی پس از برپایی مدارس هم حفظ شد.

نگارنده در ادامه، به آموزش در جوامع و مساجد می‌پردازد و از نقش آموزشی مسجد جامع و مواد آموزشی جوامع می‌گوید و به برخی از جوامع مهم و آموزش در آنها اشاره می‌کند؛ سپس، به مساجد می‌رسد و از آموزش در آنها و آداب و رسوم آن می‌گوید و از کتابخانه مساجد یاد می‌کند و به امور زیر می‌پردازد: شمار طلبه‌های مساجد، مدت آموزش در مساجد، ساعت تدریس، امکانات رفاهی برای طلبه‌های غریب، وضع مالی بسیار نامناسب طلاب، تعاون و همیاری میان طلاب.

نکته بعدی این مقاله اشاره و نقدی است به دیدگاه کسانی که می‌گویند رباطها و زاویه‌ها از مراکز آموزشی بوده است؛ پس از این، گفتگو از مراکز خاص آموزش علوم غیردینی (فلسفه و ریاضیات) است. نگارنده برآن است که هیچ نص صریحی در دست نیست که دلالت بر وجود چنین مراکزی داشته باشد مگر در باب آموزش پزشکی. درست است که بیت‌الحكمه، دارالعلماء، بازار کتاب فروشان از مراکز فرهنگی بوده است که برخی از آنها در اختیار همگان و برخی دیگر خاص گروهی بوده است؛ اما این مراکز فرهنگی را نباید و نمی‌توان از مراکز آموزشی خواند.

آموزش در این عصر متکی بر دو مقوله بوده است: یکی استاد و دیگری کتاب؛ از استادان یاد شد، اینک به کتاب و نقش آموزشی آن می‌پردازد و اشارتی کوتاه می‌کند به دارالحکمه و دارالعلوم و کتابخانه و می‌افزاید: این مراکز از مراکز آموزشی به شمار

نمی‌رفته است (ص ۳۸۸).

نگارنده پس از این به انگیزه‌های ایجاد مدارس مستقل اشاره می‌کند و با نقد دیدگاه احمد شلیمانی درباره هدفهای نظام‌الملک از تأسیس نظامیه‌ها، نظریه خود را می‌آورد؛ آنگاه، به ویژگیهای مدارس و سازمان آنها می‌پردازد و با اشارتی به اهمیت مدارس و مقایسه درس آزاد و درس تحت برنامه مدارس، بحث را به انجام می‌رساند.

(۳) مراکز آموزشی مرابطین و موحدین: در این مقاله پس از اشاره‌ای به اوضاع عمومی سیاسی و اجتماعی و فکری مغرب اسلامی در دوران مرابطین و موحدین، به شرح مراکز آموزشی قدیمی و استمرار آنها در دو دولت یاد شده می‌پردازد و از مکتب خانه و نام جدید آنها «معلی»، «محضره» می‌گوید و از مؤدبان (معلمان خصوصی) و علت افزایش آنها یاد می‌کند و از اهمیت حفظ قرآن در کودکی از نگاه مغribian می‌گوید و به مقایسه دیدگاه ابن‌خلدون و ابن‌العربی (مهدی) در این باره می‌پردازد و از دستمزد معلمی و روش‌های ارتزاق معلمان یاد می‌کند؛ سپس، به آموزش در مرحله پس از مکتب خانه نظر می‌کند و از میزان تحول این دست آموزشها در این دو دولت می‌گوید و به مکان آموزشی و اوقات تدریس و مواد آموزشی و اختلاف دیدگاهها در این باره می‌پردازد و با شرحی بر دستمزد تعلیم در مرحله پس از مکتب خانه، به بررسی مراکز آموزشی جدید می‌رسد و از ریاض می‌گوید و به آموزش صوفیان اشاره می‌کند و از دلایل اقبال مردم مغرب به تصوف می‌گوید و روش‌های آموزش صوفیانه را شرح می‌دهد، و در ادامه به اقدامات مهدی بن تومرت (ابن‌العربی) و عبدالمؤمن بن علی در تقسیم‌بندی مردم و بویشه تقسیم اهل علم به طبله و حفاظ اشاره می‌کند و به شرح مرکز طلاب می‌پردازد و از سازمان آن و روش‌های تدریس در آن و امتیازات محصلان این مرکز و بافت سنی و اجتماعی آنها می‌گوید؛ سپس، به توضیح مؤسسه حفاظ می‌نشیند و از مجالس و مناظره‌ها در زمان مرابطین و موحدین یاد می‌کند و به پیدایش مدرسه در مغرب اشاره می‌کند و بفرجام از اجازه علمی می‌گوید.

(۴) تاریخ آموزش در آندلس از قرن پنجم تا سقوط آندلس: این مقاله با اشاره‌ای به اهمیت بررسی موضوع، آغاز می‌شود؛ سپس، تحول و جنبش علمی و سهم اوضاع و

احوال اجتماعی و سیاسی در آن می‌آید و نیز از نقش نظام آموزشی در شکوفایی و تفوق فکری و تمدنی در آندلس یاد می‌شود. پس از این، بحث مراکز آموزشی پیش می‌آید و با شرح مرحله اول و مکانهای آن (خانواده و مکتب خانه)، ادامه می‌یابد. نگارنده برای بازشکافت نظام آموزشی مکتب خانه‌ای، از گسترش مکتب خانه در دوران مرابطین و موحدین یاد می‌کند و به پراکندگی جغرافیایی مکتب خانه در آندلس اشاره می‌کند و می‌افزاید: پس از قرن پنجم، و در پی استیلای صلیبیان بر آندلس و هم‌زمان با پریشانی اوضاع سیاسی دولت اسلامی، گسترش مکتب خانه هم کاهش می‌یابد. نگارنده پس از این به سن ورود به مکتب خانه (عسالگی) و مدت تحصیل در آن می‌پردازد و از کودکان مکتب خانه و معلمان مکتب و برنامه و مواد آموزشی در مکتب خانه یاد می‌کند و تأثیر آراء تربیتی غزالی بر موحدین آندلس را گوشتزد می‌کند؛ سپس، با اشاره به دستمزد معلمی در مکتب خانه و نیز آموزش دختران، مرحله آموزش متوسطه در آندلس را مطرح می‌کند و برای توضیح مطلب به نکات زیر می‌پردازد: اماكن آموزشی این مرحله (مساجد، مدرسه)، بودجه این مراکز و محل تأمین آن، سن ورود به این مرحله، برنامه درسی این مرحله، معلمان و مسائل مربوط به معلمی در این مرحله، آموزش زنان در این مرحله و سرانجام دستمزد معلمان. نویسنده پس از این به مرحله دوم آموزش در آندلس می‌پردازد و از طلاب این مرحله و شیوخ آن و چگونگی برپایی کلاسها و سفرهای علمی در این مرحله یاد می‌کند؛ آنگاه، به مجالس خلفا و امیران می‌پردازد و از آموزش زنان در مرحله دوم می‌گوید و با پرداختی کوتاه به آموزش خصوصی در آندلس، مقاله را به پایان می‌برد.

(۵) مراکز آموزشی و فرهنگی شامات در عصر ایوبیان و ممالیک: در شامات مدرسه گسترش فراوان یافت. در شامات پیش از مصر مدرسه ساخته شد؛ البته، اگر بتوان دارالقرآن را مدرسه خواند. امیران، برای ماندگاری نام خود بهترین کار را ساختن مدرسه می‌دانستند؛ لذا، نورالدین زنگی مدارس بسیار ساخت (زنگیه‌ها) و مدارس بسیاری را تعمیر کرد. ابن بطوطه در سفرنامه‌اش آورده است که در دمشق مردم برای ساختن مدرسه رقابت می‌کردند و مدارس دمشق دارای انواع مدرسه‌ه فقه، مدرسه حدیث، مدرسه قرآن،

۳۰ / کتابشناسی تحلیلی - توصیفی تعلیم و تربیت...

مدرسه عربی و مدرسه پزشکی بوده است. نگارنده در ادامه بحث از مدرسه‌های پنجگانه فوق، به شرح مدارس فقه و ادبیات عرب و پزشکی می‌پردازد؛ آنگاه، از نکات زیر درباره مدارس پنجگانه یاد شده یاد می‌کند: هیأت علمی در این مدارس و تنوع آن (شيخ، مدرس، نائب مدرس، معید)، طلب، مبصر، سالهای تحصیل، شمار طلاب، عوامل برانگیزende به طلبگی، امتحانات، ایام درسی، تحصیلات درسی، اوقاف مدارس، وظایف آموزشی، اداری و خدماتی مدرسه.

مرکز آموزشی دیگر، مسجد است مهمترین مساجد آموزشی در شامات مسجدالاقصی و مسجد جامع اموی در دمشق است که نگارنده ابتدا به مسجدالاقصی و آنچه در آن آموزش داده می‌شده می‌پردازد؛ آنگاه، از مسجد جامع اموی و فعالیتهای آموزشی آن یاد می‌کند؛ سپس، به برخی دیگر از مراکز آموزشی چون حرم حضرت ابراهیم علیه السلام و برخی از جوامع دمشق و حلب اشاره می‌کند.

نگارنده در ادامه به شرح دارالقرآن و دارالحدیث و نظام آموزشی آنها می‌پردازد و با اشارتی به خانقاها، زاویه‌ها و رباطها و سهم و نقش آموزشی آنها، سخن را به فرجام می‌برد.

٤. المجمع الملكي لبحوث الحضارة الإسلامية (مؤسسة آل البيت). التربية العربية الإسلامية: المؤسسات والممارسات.^١ ج. ٣. [الطبعة الأولى]: عمان، المجمع الملكي لبحوث الحضارة الإسلامية (مؤسسة آل البيت)، ١٩٩٠. ٤٦٨ ص.

توصیف:

این نوشتار، جلد سوم از مجموعه‌ای چهار جلدی است که هدف آن ترسیم چهره‌ای اجمالی از تاریخ تعلیم و تربیت در اسلام است. در این مجلد نیز از فعالیتهای امامیه در حوزه آموزشی غفلت شده است. مقاله‌ها کوتاه و متقن و بدیع است. مناسب است مقاله ششم این کتاب با مقاله ششم جلد سوم کتاب «دراسات تراثیة فی التربية الإسلامية»^٢ اثر

١. تربیت عربی اسلامی: مراکز و فعالیتها.

٢. این تربیت نگاشت، در صفحه ٣٨٦ - ٣٨٩ این کتاب شناخت معرفی شده است.

محمود قمبر و مقاله هفتم آن، با کتاب «المدارس الاسلامية في اليمن»^۱ اثر اسماعیل بن علی اکوع مطالعه شود. این نوشتار مشتمل بر نه مقاله به ترتیب زیر است:

(۱) آموزش در مصر در زمان ممالیک: در این جستار، هدف بازشکافت چند و چون مراکز آموزشی و دینی در عصر ممالیک در مصر است. نگارنده برای این کار، در آغاز از اهتمام ممالیک به دین و آموزش و ترغیب مردم به فراغیری یاد می‌کند؛ آنگاه، نخست به شرح جوامع و مساجد بعنوان برجسته‌ترین مظاهر دینی و آموزشی آن دوران می‌نشیند؛ سپس، از مدارس یاد می‌کند، به فراوانی آنها و فلسفه این گسترش می‌پردازد، از بانیان مدارس و محل تأمین هزینه آنها می‌گوید، از مدارس اختصاصی مذاهب گوناگون اسلامی یاد می‌کند، به کتابخانه مدارس و مدرسه ایتام و برخی از تأسیسات جانبی مدارس اشاره می‌کند، سپس، به خانقاہ می‌رسد و از اولین خانقاہ در مصر که به دستور صلاح الدین ایوبی ساخته شد می‌گوید و اشاره می‌کند که خانقاہ در عصر مملوکی به بالاترین درجه در سازمان و روش‌های آموزشی و گزینش علماء برای حلقه‌های درس و ععظ و تفسیر رسید. مرکز آموزشی بعدی زاویه‌های است که بکوتاهی از آن یاد می‌شود. نگارنده، در ادامه به مواد درسی و نظام آموزشی عصر ممالیک می‌پردازد، از روش تعیین مدرس و معید می‌گوید، از طلاب یاد می‌کند، ویژگیهای طالب علم را برمی‌شمارد، از هزینه ماهانه هر طلبه می‌گوید، از اجازات علمی یاد می‌کند، از مکتبخانه‌های یتیمان و چگونگی اداره آنها می‌گوید، به کتابخانه‌های جوامع عصر مملوکی و نیز سازمان و خدمات مدارس اشاره می‌کند.

(۲) آموزش در مغرب در زمان سعدیان و علویان: در پنج قرن اخیر، آموزش در مغرب تحولاتی برجسته داشته است که خود تابع دگرگونیهای سیاسی و اقتصادی و اجتماعی در این دوران در مغرب به شمار است. نگارنده این تحولات را در کمال اختصار در پنج مرحله تاریخی از عصر سعدی اول ۹۱۵-۱۰۲ ه / ۱۵۰۹ - ۱۶۰۳) تا عهد حمایه (۱۳۳۰-۱۳۷۵ ه / ۱۹۵۶-۱۹۷۱ م) بررسی می‌کند؛ سپس، به امور آموزشی در عصر سعدیان و علویان می‌پردازد و از ویژگیهای آموزشی در این دوران می‌گوید، (آموزش به اجبار به

۱. این ترجمه نگاشت در صفحه ۹۵-۹۶ این کتاب شناخت معرفی شده است.

عزلت کشیده شد، با این حال مغرب شاهد بازگشت گروههای علمی از آندرس و جز آن به شهرهای خود بود)، نهضت آموزشی که در پی تحولات سیاسی در مغرب پدید آمد از جمله منجر به تأسیس مدارسی شد که هنوز هم پابرجا می‌باشد (مدارسه قرائت، مدرسه حدیث، مدرسه فقه، مدرسه ادبیات، مدرسه تاریخ، تراجم و رجال، مدرسه ریاضیات، نجوم، پزشکی و موسیقی).

نکته بعدی، اشارتی است به پاره‌ای از تربیت نگاشتهای اسلامی در عصر مورد بحث مقاله، که عبارتند از: «الاقنوم فی مبادئ العلوم» اثر عبدالرحمن بن عبدالقادر الفاسی (متوفی ۱۰۹۶ ه / ۱۶۸۵ م)؛ «القانون» نوشته حسن الیوسی (متوفی ۱۱۰۲ ه / ۱۶۹۰ م)؛ «الابتهاج بنور السراج» از احمد بن المأمون البلغی (متوفی ۱۳۴۸ ه / ۱۹۲۹ م) که شرحی است بر «سراج طلاب العلوم» اثر عربی بن عبدالله المساری (متوفی حدود ۱۲۴۰ ه / ۱۸۲۴ م)؛ «نصائح و اشارات فی التربية والتعليم» اثر عبدالمالک السليمانی و محبی الدین المشرفي والعربي السعودی (کتاب اخیر در حوزه تربیت اسلامی نیست).

نگارنده، پس از این به مواد درسی و روشهای آموزشی می‌پردازد و از تلاش‌های اصلاح‌گرانه در حوزه آموزش یاد می‌کند و به آموزش در عهد حمایه اشاره می‌کند و از مراکز و شهرهای بزرگ آموزشی مغرب می‌گوید (فاس، مراکش، محمدیه (ترودان)، مکناس، تطوان، سلاو ریاط).

(۳) اوقاف و آموزش در مصر در زمان ایوبیان: این گفتار با شرحی بر وقف در اسلام و اهتمام صلاح‌الدین ایوبی و دیگر ایوبیان به وقف آغاز می‌شود؛ سپس، مطالب زیر در مقاله بازشکافی می‌شود: اوقاف و مکتب خانه‌های یتیمان، اوقاف واستفاده از آن برای ایجاد مساجد و جوامع، اوقاف و زاویه‌های علم در مساجد، اوقاف و خانقاها، اوقاف در خدمت رباطها و زاویه‌ها، نقش اوقاف در ایجاد و گسترش مدارس، اوقاف و بیمارستانها، اوقاف و کتابخانه در مدارس. نگارنده در ادامه به اوقاف، قاریان، مدرسان، معیدان و مؤدبان می‌پردازد؛ سپس، از اوقاف و کودکان مکتب خانه و طلاب مدارس می‌گوید. نکته بعدی اشاره به ارتباط مواد آموزشی و اوقاف و نیز اوقاف و نگارش منابع درسی است و